

אלעד עמוסי

“בימים ההם אין מלך בישראל” פתיחה לספר שופטים

פתיחה כפולה
מות המנהיג
“ושם העיר לפנים לח”
“בימים ההם אין מלך בישראל”
עתניאל בן קנו

פתיחה כפולה

כמו בספרים רבים בתנ"ך, כך גם בספר שופטים מצינו שתי פתיחות מקבילות שונות זו מזו המקדימות את עניין הספר, ולענייננו שתי פתיחות בעלות תפקיד שונה בתיאור התקופה החדשה בחיי עם ישראל הנרקמת מבין סיפורי השופטים.

הפתיחה הראשונה

א', א' - ב', ה': תפקידה לתאר את המצב המדיני השורר בארץ לאחר כיבוש יהושע. כיבוש זה, נושא אופי צבאי בלבד - כלומר השתלטות על שטחי מפתח (כגון: רכסים והרים חשובים) וכן שטחים השולטים על צירים ודרכים חשובים הידועים לנו מאותה תקופה.

המשך הכיבוש המתבקש מאליו הוא כיבוש אזרחי, ליתר דיוק: ניצול השליטה הצבאית לצורך התנחלות בטוחה בשטחים הנשלטים, ייסוד ערים וכו'.

פתיחה זו מתארת לנו מה התבצע בתהליך זה של “כיבוש אזרחי” ומה לא התבצע - למרות שצריך היה - וכן הסיבות לדבר שאותן נפרט בהמשך.

הפתיחה השנייה

ב', ו' - ג', ו': פתיחה זו נותנת תאור מצב דתי של התקופה הנידונה.¹ תוך כדי סקירה זו מובאת גם סקירה כללית על מבנה הספר שנובע באופן ישיר ממצבה הרוחני של האומה - כפי שמבטאים הפסוקים.

¹ כגון ישעיהו א' "חזון ישעיהו בן אמוץ....".
ישעיהו ב' "הדבר אשר חזה ישעיהו...".

קוהלת א', א'.
א', י"ב.

² מקור במאמר ללא ציון ספר הוא מספר שופטים.

³ מעניין למצוא הקבלה ברורה להאור תחילת תקופת העבדות של עמ"י במצרים והשקיעה בטומאת הרוחנית - עיין שמות א', ו'- ח'.

בין שתי פתיחות אלו מוצאים אנו את סיפור הופעתו של מלאך ה' העולה מגלגל ואת תיאור התוכחה הקשה על העם ומעשיו, תוך דגש ברור ש"הא בהא תליא" - המצב המדיני גורר אחריו מצב דתי ירוד, ומצב דתי זה ממשיך בקשיים מדיניים וחוזר חלילה: "ואתם לא תכרתו ברית ליושבי הארץ הזאת, מזבחותהם תתצון ולא שמעתם בקולי... וגם אמרתי לא אגרש אותם מפניכם והיו לכם לצידים ואלוהיהם יהיו לכם למוקש...".⁴

מות המנהיג

קודם מותו לא ממנה יהושע מנהיג שימשיך את דרכו אחריו - שלא כמשה רבו - ולכן מתבקשת שאלת בני ישראל "מי יעלה לנו?"

רוב המפרשים נוטים להסביר שאלה זו בעניין הנחלה - מי משבטי ישראל מתחיל במעשי הנחלה, וחששם נבע שמא שבט חלש יחל בירושה, יכשל, וירפה את ידיהם של ישראל.

ברם ניתן להסביר שהשאלה איננה מי יירש, אלא מי השבט שינהיג את העם כולו לאחר מותו של יהושע.

הסבר זה נראה מכמה סיבות: קודם כל, מפסוק הפתיחה שעוסק במותו של המנהיג הקודם - "ויהי אחרי מות יהושע" ולכן סביר ששאלתם קשורה באופן ישיר למותו.

סיבה נוספת: שאלתם של ישראל "מי יעלה לנו" וכן התשובה המתקבלת "הנה נתתי את הארץ בידו" הנם כלליות ביותר, ולא מתאימות להסבר פרטי של השאלה - בדבר ירושה של שבט זה או אחר. מלבד זה מצינו מקבילה לשאלה זו בסיפור פילגש בגבעה "ויקומו ויעלו בית אל וישאלו באלוהים ויאמרו בני ישראל מי יעלה לנו בתחילה למלחמה עם בני בנימין ואמר ה' יהודה בתחילה"⁵ ולאחריה "ויצא איש ישראל למלחמה...".⁶

נוסח השאלה והתשובה דומה ועם ישראל מבין שהכוונה היא לצאת למלחמה ביחד תחת הנהגת שבט יהודה. כך גם בפרק א' הכוונה היא ששבט יהודה ינהיג את כלל העם למלחמה וירושת הנחלות, אך בחירה זו לא מומשה והנהגת שבט יהודה לא יצאה לפועל בחיי האומה.

ניתן להסביר תהליך זה בשתי דרכים:

⁴ ב', ב' - ג'.
⁵ א', א'.
⁶ א', א'.
⁷ א', ב'.
⁸ כ', י"ח.
⁹ כ', כ'.

(1) כאשר שומע עם ישראל ששבט יהודה נבחר להנהגה - מתנער משליטתו כאומר "איש לאוהליו ישראל" כפי שמצינו שקרה שנים לאחר מכן כאשר מרד שבע בן בכרי בדוד המלך ופנה לכלל ישראל להתנער משבט יהודה באמרו "איש לאוהליו ישראל" וכן ירבעם בן נבט אחריו.¹⁰

(2) הכיבוש לא התפתח בצורה מיידית לאחר בחירת יהודה, וכך במשך הזמן העם שעיף ממצב הלוחמה העדיף להבטל מהמלחמה הכוללת ולהסתפק במצב הקיים.

"ושם העיר לפנים לזו"

וַיַּעֲלוּ בֵּית יוֹסֵף גַּם הֵם בֵּית אֵל וְה' עִמָּם:
 וַיִּתְּירוּ בֵּית יוֹסֵף בְּבֵית אֵל וְשֵׁם הָעִיר לְפָנִים לָזוּ:
 וַיִּרְאוּ הַשְּׂמֵרִים אִישׁ יוֹצֵא מִן הָעִיר וַיֹּאמְרוּ לוֹ הֲרֵאֵנוּ נָא אֶת מְבוֹא
 הָעִיר וְעֵשִׂינוּ עִמָּךְ חֶסֶד:
 וַיִּרְאֵם אֶת מְבוֹא הָעִיר וַיִּכְּפוּ אֶת הָעִיר לְפִי חֶרֶב וְאֶת הָאִישׁ וְאֶת כָּל
 מִשְׁפַּחְתּוֹ שָׁלַח:
 וַיִּלְךְ הָאִישׁ אַרְצָה הַחֲתִים וַיִּבֶן עִיר וַיִּקְרָא שְׁמָהּ לֹחַ הוּא שְׁמָהּ עַד
 הַיּוֹם הַזֶּה:¹¹

בתחילת מסע הכיבוש של שבט יהודה, פונה הוא לשמעון אחיו בבקשת "עלה עמי", כלומר במסר של אחדות וכיבוש משותף ואכן מעשיהם הוכתרו בהצלחה - "ה' עמם".

עקרון דומה מוצאים אנו בכבושיהם של בית יוסף - כאשר הם מוגדרים כך - בית אחד - "ה' עמם" אבל כאשר רצה הכתוב לספר על כשלונותיהם - נכתבו אפרים ומנשה בצורה פרטית: "ויעלו בית יוסף... וה' עמם"¹² מול "ולא הוריש מנשה" או "ואפרים לא הוריש...", ובצורה קיצונית יותר אצל שאר השבטים שכבושם פרטי - כלל לא מוזכר הביטוי "ה' עמם" ואין ביכולתם להוריש.

בנקודה זו בדיוק נכנס סיפורה של העיר לזו.

כבר מהפסוקים אנו רואים את הדגש על השם הקדום של העיר - "בית א-ל ושם העיר לפנים לזו..."¹³ וחז"ל¹⁴ אכן התייחסו לענין זה: "מה הלח הזה אין לו פה, כך לא היה אדם יכול לעמוד על פתחה של עיר".

¹⁰ שמ"ב כ', א'.

¹¹ מל"א י"ב, ט"ו.

¹² א', כ"ב - כ"ו.

¹³ א', כ"ב.

¹⁴ א', כ"ג.

¹⁵ בראשית רבה פרשה ס"ט, ח'.

הלוח הזה שאינו אלא אגוז, סגור מכל צדדיו, וכן אותה העיר - ובכך נמנעה מבית יוסף היכולת לפרוץ לעיר זו. ואכן המדרש מספר על המצור הממושך ועל הכיבוש הסופי שנאלץ להיעזר בתושב מקומי שהראה לבית יוסף את מבוא העיר.

חז"ל מוצאים בסיפורה של העיר לוח את המפתח והסיבה למצב המדיני המורכב ששרר בארץ באותה תקופה. האגוז הוא פרי סגור ללא פתחים וסדקים, עשוי כמקשה אחת והרוצה לחדור לתוכו חייב לשוברו.

רעיון זה ראינו באותו מקום ממש, מאות שנים קודם. כאשר ברח יעקב אבינו הוא מניח את ראשו במקום זה, ודורשים חז"ל¹⁶:

"ויקח את האבן - אמר ר' יצחק, מלמד שנתקצו כל אותם אבנים למקום אחד, וכל אחת ואחת אומרת עלי יניח צדיק זה את ראשו. תנא וכולם נבלעו כאחת".

סיפור האבנים מהווה למעשה סיפור השבטים, סיפורם של הכוחות השונים בעם ישראל שנאבקים זה בזה על הזכות להמשיך את מורשת יעקב, ובמקום זה - בית אל היא לוח - לוקח הקב"ה את האבנים ומחברם לאבן אחת כאומר, 'את מורשת יעקב תמשיכו כולכם, יחדיו, באיחוד כוחות'.

זהו סיפורה של לוח - אחדות הכוחות - וכמו האבנים כך עם ישראל נדרש לאחד את הכוחות בשלב זה של ירושת הארץ.

אלא שכמו בסיפורה של לוח שם תושב מקומי שבר את מעטה השלמות והאחדות של העיר, כך גם בעם ישראל נוצרו בקיעים באחדות וכל שבט בישראל התמודד לבדו.

וכאשר בעם ישראל יש פרצות באחדות, וניתן להיכנס "לתוך" העם - נמצא מיד תהליך התבוללות ועבודה זרה, שלא נעשה במצב אחדותי המשמש כחומת מגן מפניהם.

כמה נאיבי מצב זה מול סיפור פילגש בגבעה, שם נאמר "ויאסף כל איש ישראל אל העיר כאיש אחד חברים...¹⁷¹⁸, ואצלנו, במלחמת המצודה, תופס עם ישראל בשיטת "איש לאוהלו ישראל" - ומסרבים לקבל את מרות ההנהגה החדשה, כפי שיקבלוה במלחמת האחים.

¹⁶ ילקוט שמעוני תורה, רמז קי"ח.

¹⁷ כ', י"א.

¹⁸ בדומה לפירוש רש"י למעמד הר סיני "יחן שם ישראל כנגד ההר", כאיש אחד בלב אחד.

"בימים ההם אין מלך בישראל..."

אכן, במצב זה של פירוד בו "איש לאוהליו", לא נתפלא לשמוע את המשך ההידרדרות הרוחנית של העם במות מנהיגיו.

כל מהלך זה של אי-הורשה וחסרון האחידות דווקא כאשר נצרכת היא להמשך הכיבוש, הוא תולדה ישירה של ההנהגה אשר החלה לפעול קמעא-קמעא מזמן הכניסה לארץ, ומתגלה במלוא עוזה בתקופת השופטים, שבה שולטת מערכת הכללים הטבעית ותחבולות המלחמה כמו גם שגרת היום יום השוחקת. מעבר זה של ההנהגה והעם מהאידיאלים הגבוהים לשגרת היום יום גורר עמו קשיים רבים. העם, שמתקשה להתמודד עם השגרה שמצריכה להתעמת עם בעיות היום יום של הורשה, התישבות ופיתוח הארץ, פונה לדרך הקלה - כורת בריתות שלום עם העמים שבתוכו וסביבו ונטמע בתרבות עמי הארץ, דבר שמוביל לתוכחתו של מלאך ה' בבוכים¹⁹.

זוהי בעצם משמעותה של תקופה זו המתבטאת בספר שופטים - להרגיל את העם להנהגה טבעית, כפי שמבואר בפרק ב', כ"ב, ובפרק ג', א'-ו'.

עם ישראל הורגל עד עכשיו לאורח חיים והנהגה ניסיים ולפתרון בעיות היום יום ע"י ניסים גדולים - כך היה בזמן משה וכך נמשך חלקית בזמן יהושע. בניגוד לצורת חיים זו מוצאים אנו את תקופת השופטים בה נכנסת לתוקפה ההנהגה הטבעית, ושינוי זה במצב ההנהגה והעם גורר קשיים רבים.

השופט הראשון הוא עתניאל בן קנז.

עתניאל בן קנזשלוש תקופות בחיי העם

כבר בשופט הראשון, עתניאל בן קנז, ניתן למצוא ש-3,000 הלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה - החזירן עתניאל בכח פילפול²⁰. לעומת משה, שאצלו קבלת התורה מן השמיים הייתה כהנהגה ניסית, ניצב עתניאל בן קנז, הלומד אותה תורה בכח פלפול, היינו בצורה טבעית-מחשבתית.

וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָרַע בְּעֵינֵי ה' וַיִּשְׁכְּחוּ אֶת ה' אֱלֹהֵיהֶם וַיַּעֲבְדוּ
אֶת הַבְּעָלִים וְאֶת הָאֲשֵׁרוֹת:

¹⁹ ב', א'-ה'.

²⁰ תמורה ט"ז ע"א.

ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד כושן רשעתים מלך ארם נהרים
 ויעבדו בני ישראל את כושן רשעתים שמנה שנים:
 ויזעקו בני ישראל אל ה' ויקם ה' מרשיע לבני ישראל ויושיעם את
 עתניאל בן קנו אחי כלב הקטן ממנו:
 ותהי עליו רוח ה' וישפט את ישראל ויצא למלחמה ויתן ה' בידו
 את כושן רשעתים מלך ארם ותעז ידו על כושן רשעתים:
 ותשקט הארץ ארבעים שנה וימת עתניאל בן קנו:²¹

חז"ל דורשים את דמותו של כושן רשעתיים:

"תנא - הוא בעור, הוא כושן, הוא לבן הארמי"²².

יש כאן דמיון בין שלושת האישים שזכרו. ניתן לראות ששלושתם
 הגיעו מארם נהריים בה ניטעו יסודותיו של עם ישראל בתקופת אברהם,
 וכן שלושתם מתעמתים עם עם ישראל בשלוש תקופות מרכזיות בחייו
 ובהתפתחותו כעם:

א. בזמן נטיעת היסודות - לבן הארמי ומפגשו עם יעקב.²³

ב. בזמן התהוות העם במצרים ובמדבר - הופעתו של בלעם.

במצרים - חז"ל דורשים שהוא היועץ לפרעה על מושיען של
 ישראל.

ובמדבר - מגיע להטיל קללתו על העם ערב הכניסה לארץ.

ג. בתקופת ההתיישבות בארץ והווסדות הממלכה - הופעתו של כושן
 רשעתיים.

בתקופות המעבר שבין שלוש תקופות אלו, אנו מוצאים הקבלות
 רבות בפסוקים, כגון: "ויקם מלך חדש על מצרים אשר לא ידע את
 יוסף..."²⁴, ביטוי המופיע בין תקופת יעקב והשיעבוד למצרים, מול
 הפסוקים אצלינו "וימת יהושע בן נון עבד ה'... וגם כל הדור ההוא
 נאספו אל אבותיו ויקם דור אחר אחריהם, אשר לא ידעו את ה' וגם את
 המעשה אשר עשה לישראל..."²⁵.

הופעתו של לבן בתחילת ההיסטוריה הישראלית מטרתה לקרקע את
 יסודות משפחת יעקב.

לאחריו מוצאים את בלעם הרשע, בתקופה שבה עם ישראל הופך
 ממשפחת עבדים לעם בעל אופי והנהגה כלליים משלהם - ונסיונו כפול:

²¹ ג', ד' - י"א.

²² סנהדרין ק"ה ע"א.

²³ בראשית ל"א.

²⁴ שמות א', ח'.

²⁵ ב', ח' - י'.

למנוע ממושיען של ישראל לבצע את תפקידו, ולסכל את כניסת עם ישראל לארצו ובכך את רצונם לתפוס מקום על במת ההיסטוריה ע"י הקמת ממלכה.

ואצלינו מול כושן רשעתיים, שמנסה למנוע את התנחלות העם בארצו, ניצב עתניאל בן קנו - "אחי כלב הקטן ממנו"²⁶ - איש ההנהגה הטבעית ממשפחתו של כלב, אשר כל דמותו מקושרת לארץ ישראל ולהתיישבות בה. גם בסיכול עצת המרגלים, ובמניעת הוצאת דיבה על הארץ, וגם בהבטחת נחלה פרטית מוקדמת ע"י משה "אתה ידעת את הדבר אשר דיבר ה' אל משה איש האלוקים... וישבע משה... אם לא הארץ אשר דרכה רגלך בה לך תהיה נחלה..."²⁷, וכך עתניאל הממשיך את דרכו של כלב, ובניגוד ל"אוירה" הפושה בעם בתקופתו - הולך וכובש לו נחלה²⁸, מקים בית ונושא אשה, ובמעשים אלו מבטא בעצם את האידיאל המרכזי הנדרש מעם ישראל: בנוסף לכיבוש דרושה גם התיישבות. להקמת הממלכה נחוץ הבסיס של בניית בית, נשיאת אשה, ודאגה לקיומם ע"י המים שבאותה השדה. ביטויים אלו של הקישור לאדמה, והמאבק שאליו הוא יוצא נגד כושן רשעתיים מבטאים יותר מכל את מחאתו כנגד מצבם של ישראל באותה התקופה - מחאה במלחמה גדולה, ומחאה במעשי התיישבות יום יומיים ופרטניים.

רק בדרך זו, שהולך בה עתניאל בן קנו, ניתן יהיה להגשים את החזון הגדול של עם ישראל ואת מטרתו הגדולה ויעודו, ואז להגיע למצב של "דביר היא קריית ספר"²⁹ - בית המקדש שממנו יוצא הספר, היינו התורה, לכלל העולם.

²⁶ א', י"ג.

²⁷ יהושע י"ד, ו' - ט"ו.

²⁸ א', י"א - ט"ז.

²⁹ א', י"א.